

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ СИСТЕМ

Стаття присвячена розкриттю питань, пов'язаних із визначенням судової влади, структури судової системи, організаційно-правового порядку реалізації повноважень судовими органами, гарантії здійснення судової влади у демократичних країнах.

Ключові слова: *судова система, принципи функціонування судових систем, європейська континентальна правова система, англосаксонська правова система, судова влада, механізми правового регулювання, статус суддів, судова практика.*

Статья посвящена раскрытию вопросов, связанных с определением судебной власти, структуры судебной системы, организационно-правового порядка реализации полномочий судебными органами, гарантии осуществления судебной власти в демократических странах.

Ключевые слова: *судебная система, принципы функционирования судебных систем, европейская континентальная правовая система, англосаксонская правовая система, судебная власть, механизмы правового регулирования, статус судей, судебная практика.*

Article is devoted disclosing of the questions connected with definition of judicial authority, structure of judicial system, organizational-legal order to realization of powers by judicial bodies, a guarantee of realization of judicial authority in the democratic countries.

Keywords: *judicial system, principles of functioning of judicial systems, the European continental legal system, Anglo-Saxon legal system, judicial authority, mechanisms of legal regulation, the status of judges, judiciary practice.*

Постановка проблеми. Реформування судової системи України відповідно до європейських стандартів організації та здійснення правосуддя, інтеграція держави до світової спільноти вимагають поглибленого аналізу світових принципів побудови судових систем з метою обґрунтування доцільності сприйняття їх позитивного досвіду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти побудови та законодавчого регулювання судової влади та структури судової системи у зарубіжних країнах розглядалися у працях таких сучасних українських та російських вчених, як Т.В. Апарова, А.С. Безнасюк, Д.Д. Басу, Г.Т. Єрмошин, М.І. Клеандров, Н.А. Колоколов, І.Є. Марочкін, С.Г. Павліков, І.Л. Петрухін, С.В. Прилуцький, В.А. Ржевський, Х.У. Рустамов, В.В. Сердюк, Н.В. Сібільова, В.А. Туманов, В.І. Шишкін, М.В. Ярова та ін.

Мета статті полягає у розкритті основних засад функціонування судових систем світу, спроможних забезпечити всім громадянам доступ до безстороннього та неупередженого суду, і таку судову процедуру, в якій їх право визначалося б виключно на підставі доведених фактів і закону. Правова система такого суспільства гарантує кожному громадянину за умови виконання ним відповідних обов'язків повну реалізацію прав і свобод, підґрунтям існування яких є фундаментальні цінності демократії.

Виклад основного матеріалу. Для класифікації надзвичайно різноманітних правових систем, що існують у світі, сучасна наука пропонує різні схеми, серед яких найбільшого визнання в науковій юридичній літературі отримала наступна:

1) правові системи, підґрунтя яких становить канонічне право, зокрема, системи мусульманського, іудейського, індуського права;

2) традиційні правові системи, що у своєму формуванні спираються перш за все на народні звичаї і традиції, якими пронизані суспільне й державне життя. Вони притаманні східним країнам – Китаю, Таїланду, В'єтнаму, Японії, а також державам Центральної Африки;

3) правові системи, що ґрунтуються на певній ідеології, які відрізняє наявність додаткових ідеологічних підстав і вимог, що додаються до загальних правових механізмів та інструментів. Вони особливо характерні для колишніх соціалістичних країн;

4) європейська континентальна (або романо-германська) правова система;

5) англо-саксонська (англо-американська) правова система (або система загального права).

Найбільш поширені у світі європейська континентальна та англо-саксонська правові системи (або сім'ї права). Країни з яскраво вираженою католицькою орієнтацією входять до європейської континентальної (романо-германської) правової сім'ї, тоді як протестантські країни – в англо-саксонську (сім'ю загального права). Так історично склалося. На сьогодні в жодній із країн, де зберігся помітний вплив християнської церкви, християнське канонічне право вже не використовується як фундамент державної правової системи.

Незважаючи на суттєві відмінності правових систем західноєвропейських і східноєвропейських держав, їх об'єднує безліч споріднених рис, що дозволяють включати їх в єдину європейську континентальну правову сім'ю, у якій вирізняються групи – германського, романського, слов'янського та північного права.

Континентальну сім'ю права відрізняє особливе ставлення до закону, який діє у вигляді певного абстрактного зразка поведінки, що слугує для судді єдиним критерієм його оцінки щодо конкретного індивідуума.

Інший підхід демонструє англо-американська модель правової системи, при якій суддя оцінює дії підсудного, аналізуючи їх відповідність вимогам законів та інших нормативних актів, і виносить ухвалу, керуючись власним знанням та уявленням про право. Судове рішення, що набуло законної сили, стає обов'язковим при розгляді згодом аналогічних справ, чим створюється прецедент, якому надається сила закону [1].

Інша помітна відмінність європейської континентальної системи від англо-саксонської полягає у процедурі судочинства. Перша спирається на тривале досудове розслідування, у перебігу якого збирається основна маса доказів, і безпосередньо залучає суддю до попереднього вивчення матеріалів справи. Для подібної практики, властивої, до речі, і колишній радянській правовій системі (як і нинішній російській та українській), характерні жорсткі запобіжні заходи, затримання й арешт підозрюваних осіб, їх тривале перебування в слідчих ізоляторах, протягом якого розкривається не менше 70% злочинів. І навпаки, у системі англо-американського права суддя в основному виконує функції арбітра, спостерігаючи за змаганням сторін, адвокати яких самостійно представляють факти суду. Саме адвокати стають, по суті, найпомітнішими фігурами в процесі підготовки справи до судового розгляду і в його ході. Вони надають суду зібрані у справі докази, визначають склад свідків, ознайомлюються з показаннями свідків іншої сторони, допитують їх тощо. У цивільних справах адвокати мають право провадити власне досудове розслідування. Завдяки їх зусиллям досудова стадія зазвичай закінчується примиренням сторін (приблизно в 90% випадків). Якщо ж вона все-таки переростає в судовий розгляд, суддя виносить ухвалу після вивчення всіх матеріалів справи, наданих сторонами [2, с. 202–209].

При всіх відмінностях континентальної та англо-американської сімей права в останні десятиліття між ними спостерігається деяке зближення. Так, у США прецедентне право хоча й продовжує залишатися фундаментом юриспруденції, але все частіше застосовуються положення федеральних законодавчих органів і законодавчих органів штатів (статутне право) У зв'язку з навантаженням, що різко збільшилося на суди першої інстанції (упродовж 60-х – 80-х років ХХ ст. кількість судових справ зросла втричі), американські судді вимушені все активніше діяти, у тому числі й на ранній стадії судочинства, шляхом здійснення судового контролю та усіяко заохочувати досудове вирішення спорів, зокрема, пропонувати так звані угоди з правосуддям.

Разом із тим, позначилася й тенденція щодо індивідуалізації механізмів правового регулювання кожної держави, оскільки право будь-якої країни – не проста сукупність норм, а доволі складна система. У більшості країн основні конституційні положення, що регламентують організацію судової влади, максимально лаконічні. У них не деталізується структура загальної судової системи, а деколи це питання взагалі залишається осторонь, як, наприклад, у Конституції Франції, де немає статей про вищі судові інстанції – Касаційний суд і Державну раду (щодо системи адміністративної юстиції). Подібний лаконізм не випадковий, бо він залишає певну свободу дій при реформуванні судової системи. Численні конституційні закони, що визначають ієрархічну структуру судової системи, достатньо консервативні. Так, федеральна судова система США в основному не зазнавала істотних змін від часів ухвалення в 1789 р. Закону про судовий устрій. Понад 100 років (аж до 70-х років ХХ ст.) не змінювалася судова система Великобританії. При відновленні демократичних принципів правосуддя у ФРН після закінчення другої світової війни знову вступив у силу Закон про судоустрій 1877 р. У Франції майже 150 років діяв Закон про судову організацію й управління юстицією, прийнятий ще при Наполеоні Бонапарті в 1810 р. [3, с. 17]

У більшості з названих та й у низці інших країн після реформування основних засад судового устрою в другій половині ХХ ст. склалася, як правило, триступенева структура. Суди першої інстанції значно диференційовані залежно від ступеня складності та категорії справ. Другу інстанцію становлять апеляційні суди, що називаються так майже повсюдно. Вони суміщають свою основну функцію, що полягає в розгляді скарг на рішення судів першої інстанції, з організаційною й контрольною діяльністю. У багатьох країнах судово-територіальний поділ не співпадає з адміністративно-територіальним: скажімо, у Франції на 90 департаментів припадає 20 апеляційних судів, що опосередковано підкреслює їх значення. Третю інстанцію в судовій ієрархії становлять верховні суди (така назва зустрічається найчастіше), які мають статус вищого

суду, що закріплено в конституціях більшості держав. Деякі верховні суди наділені також правом конституційного контролю (наприклад, у США, у країнах Скандинавії), тоді як касаційні суди Італії і Франції, Верховний суд Іспанії, Федеральна судова палата ФРН такого права не мають. На верховні суди поряд з основними судовими покладено різні організаційні й контрольні функції.

Паралельно з судами загальної юрисдикції в багатьох країнах у рамках єдиної судової системи діє також мережа спеціалізованих судів, до яких належать конституційні, сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх), податкові, екологічні й деякі інші суди, що дозволяє ретельніше провадити правове дослідження конкретних справ із залученням різних фахівців. Серед названих особливе місце за своєю значимістю посідають конституційні суди.

Інститут судового конституційного контролю відіграв помітну політичну роль на початку ХХ ст. тільки в США, а вже після другої світової війни він став набувати вагомості й у Європі. Нині конституційний суд існує у двох основних формах – американської і європейської (або австрійської) моделі. Американська передбачає конституційний контроль судами загальної юрисдикції. Тут можливі два варіанти: або кожна судова інстанція наділяється правом такого контролю, або тільки верховний суд. Подібна інституція поширена у США, Канаді, більшості країн Латинської Америки, Японії, Індії, Австралії, Швейцарії, скандинавських країнах. Європейська (або австрійська) модель передбачає створення спеціального суду, що здійснює конституційний контроль. Такі суди діють в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Російській Федерації, Франції, ФРН та інших державах. Ця інституція склалася під безпосереднім впливом притаманних європейській континентальній сім'ї права загальних засад у вигляді верховенства закону й підлеглої ролі судової практики; звідси виникає небажання наділяти правом конституційного контролю суди загальної юрисдикції [4, с. 81–85].

Термін „конституція” (від лат. *constitutio* – установлення, утвердження) застосовувався ще античними мислителями. Так називався один із видів декретів римських імператорів. В епоху феодалізму вживалося й формулювання „основний закон”, що тепер використовується як синонім конституції. На сьогодні під цим терміном розуміють документ, основний закон (кілька основних законів), який має вищу юридичну силу, прийняття і зміни якого здійснюються в особливому порядку, що регулює в більшому або меншому обсязі основи життя суспільства [5, с. 27].

Вища юридична сила конституції означає, що всі інші закони, інші акти, правозастосовча практика повинні відповідати їй, інакше вони недійсні. Саме тому не слід зневажати конституційне визначення структури судової системи. Хоча її норми не можуть у повному обсязі детально закріпити всі особливості судових органів країни, але саме вони визначають основні принципи їх побудови, що і зумовлює потребу у дослідженні відповідних частин конституцій зарубіжних країн.

У конституціях головним чином відображаються питання визначення судової влади, принципів правосуддя, порядку формування суддівського корпусу та статусу суддів, незалежності судової влади, гарантій незалежності суддів, права громадян на судовий захист. Структура ж судової системи країни, перелік судів, які входять до її складу, не завжди отримують своє конституційне закріплення або висвітлюються у загальних рисах. У той самий час конституції можуть містити детальний перелік усіх судів, які входять до складу судової системи, та принципи організації судових органів у тих випадках, коли в такій державі йде адміністративна або судова реформа й на конституційному рівні закріплюється бачення майбутнього судоустрою країни, досягнуте в результаті політичного компромісу або інших факторів.

Практично в кожній сучасній конституції є спеціальні розділи, у яких знайшли висвітлення конституційні основи судової влади. Відповідні глави або розділи європейських конституцій можуть мати різні назви. Наприклад, у конституціях Іспанії, Франції й Норвегії – „Про судову владу”, у конституціях Фінляндії, Македонії, Монако й Німеччини – „Правосуддя”, у Конституції Польщі – „Суди і Трибунали”, у Конституції Італії – „Магістратура”, у Конституції Португалії – „Суди” тощо. Однак обсяг конституційного регулювання організації й діяльності судової влади різний. Ціла низка основних або розвиваючих положень закріплюється в галузевому, процесуальному й судоустрійному законодавстві, у прецедентних нормах і нормах найважливіших міжнародно-правових актів.

Так, у Конституції Франції розділ про судову владу містить лише три статті, у яких йдеться про Вищу раду магістратури (порядок її формування, структуру, завдання) і загальні принципи правосуддя [6, с. 677–678]. Зокрема зазначено, що судова влада стоїть на варті дотримання принципу свободи особистості. У свою чергу, сама судова влада оберігається Президентом Республіки, який є гарантом незалежності судових органів.

Всі інші питання, які належать до порядку формування суддівського корпусу, правового статусу суддів, структури судової системи, делеговані органічним законам. До цих законів відносять, насамперед, закони Франції „Про Вищу палату правосуддя” 1959 р., „Про Конституційну Раду” 1958 р., „Про Вищу раду магістратури” 1958 р., „Про статус магістратури” 1958 р., а також Кодекс судоустрою від 16.03.1978 р., який регламентує структуру загальних судів.

Конституція Італії більше уваги приділяє судовій гілці влади, виділяючи у главі IV „Магістратура” два розділи: розділ 1 „Судоустрій”, розділ 2 „Положення про судочинство” [7, с. 440–442, 396–398, 718].

У першому розділі містяться положення щодо статусу суддів, порядку формування складу й основних повноважень Вищої ради магістратури. Так само йдеться про види судових органів – поряд із загальними судами виділяються Державна рада й інші органи адміністративної юстиції (адміністративні суди), Рахункова палата (має компетенцію в сфері публічної звітності) і військові трибунали, що функціонують як у воєнний, так і в мирний час. У другому розділі містяться основні принципи судочинства.

Більш детально питання судоустрою і судочинства Італії регулюються в Положенні „Про судоустрій” 1941 р. і в процесуальному законодавстві, зокрема у Цивільно-процесуальному кодексі 1942 р. і Кримінально-процесуальному кодексі 1989 р.

Розділ IX Конституції Німеччини „Правосуддя” містить 13 статей. На відміну від конституцій інших країн і, можливо, внаслідок федеративного устрою країни та складної структури судових органів, питання судоустрою розглядаються досить докладно і дають можливість чітко уявити судову систему країни.

Так, Конституція Німеччини відзначає, що судова влада довіряється суддям і здійснюється федеральним Конституційним судом, іншими федеральними судами, передбаченими Основним законом і судами земель. У ній чітко вказується на спеціалізацію судів і виділення загальної, адміністративної, фінансової, трудової й соціальної юстиції. Відповідно, Федерацією засновуються такі верховні судові органи: Федеральна загальна палата, Федеральний адміністративний суд, Федеральна фінансова палата, Федеральний трудовий суд і Федеральний соціальний суд.

Для забезпечення єдності судової практики створюється спільний Сенат судів. Він збирається для обговорення й вирішення питань, щодо яких один із судів має намір суперечити іншому [8, с.131].

Крім того, Конституція надає право Федерації створювати при необхідності інші суди, а саме: а) федеральний суд у справах правового захисту промислової власності; б) військово-кримінальні суди для збройних сил на правах федеральних для здійснення правосуддя під час знаходження країни в стані оборони, а також щодо осіб, які належать до складу збройних сил, котрі відправлені за кордон або перебувають на військових кораблях; в) федеральні суди з розгляду – дисциплінарних справ й розгляду у скаргах.

Австрія, як і Німеччина, також є федеративною державою. Але відповідно до Федеральної конституції Австрії судочинство є прерогативою лише федеральної влади (ч. 1 ст. 83). Відповідно, у країні існують тільки федеральні суди, а землі не мають своїх судових органів. Однак у 1988 р. у кожній з дев’яти земель Австрії були засновані незалежні адміністративні суди, які почали функціонувати з 1991 р. [9, с. 11].

Розділ „В” Конституції Австрії „Судова влада” більше уваги приділяє питанням незалежності суддівського корпусу та праву громадян на судовий захист. Але при цьому зазначає, що вищою інстанцією у цивільних і кримінальних справах є Верховний суд (ст. 92). Також існують суди другої та першої інстанцій. Військові суди можна сформувати лише у період воєнного часу. Створення надзвичайних судів заборонено. Але Конституція Австрії дозволяє розглядати окремі види цивільних справ, підсудних судам першої інстанції, спеціально підготовленим посадовим особам, які не є суддями (ст. 87 А). Так специфічно виглядає внутрішня спеціалізація в системі загальних судів.

Відповідно до Конституції Іспанії судова влада виходить від народу й здійснюється від імені Короля незалежними суддями й магістратами, які представляють цю владу й підкоряються виключно закону [7, с. 440–442, 396–398, 718].

Питання організації судової системи свого відображення на рівні Основного закону майже не отримали. Але при цьому чітко фіксується принцип єдності судової влади – як основа організації й діяльності судів. У рамках цього принципу Конституція Іспанії визначає Верховний суд вищою судовою інстанцією у всіх галузях, за винятком тих, які належать до конституційних гарантій, що підтверджує силу його юрисдикції на території всієї Іспанії.

Також Конституція Іспанії забороняє діяльність яких-небудь надзвичайних трибуналів, а здійснення правосуддя військовим судам дозволяє винятково у військовій сфері й тільки у «стані облоги» відповідно до принципів Основного закону країни.

Безпосередньо ж визначення структури судової системи, переліку всіх судових установ, що входять до складу судової влади, питання щодо забезпечення діяльності судів та трибуналів, юридичного статусу професійних суддів і магістратів, які формують єдиний корпус, і персоналу, який працює у судовій адміністрації, віднесено до Органічного закону про судову владу Іспанії.

Конституція Португальської Республіки не тільки визначає статус судів, їхні завдання, а й досить докладно описує судову систему країни, визначаючи категорії судів, їх компетенцію й спеціалізацію. Така увага до судоустрою відображена й у назві розділу Конституції – „Суди”, що включає в себе чотири глави: „Загальні принципи”, „Організація судів”, „Статус суддів”, „Прокуратура”, „Конституційний суд”.

У главі 2 „Організація судів” виділяються такі категорії судів: а) Конституційний суд, б) Верховний суд і суди загальної юрисдикції першої й другої інстанцій, в) Верховний адміністративний суд та інші

адміністративні й фіскальні суди, г) Рахункова палата, г) військові трибунали. Крім того, зазначається, що можуть бути створені морські й арбітражні суди. Створення судів з винятковою компетенцією заборонено.

Особливої уваги для нас заслуговує досвід Польщі, держави з пострадянського табору, яка завдяки умілим реформам стала повноправним членом Європейського Співтовариства. Конституція Польщі закріплює рівність судової влади з іншими гілками державної влади та відзначає, що судову владу здійснюють суди і трибунали: „Суди і Трибунали є владою, окремою та незалежною від іншої влади” (ст. 173 Конституції Польщі). У такий спосіб закріплюється дуалістична структура судової влади країни [10, с. 54].

Конституція Польщі в питаннях судової влади характеризується відносною чіткістю та досить докладно фіксує не тільки судовий устрій країни, а й компетенцію вищих судових органів. Зокрема зазначається, що правосуддя в Польській Республіці здійснюють Верховний Суд, загальні суди, адміністративні суди, а також військові суди. На відміну від більшості інших європейських країн, у тому числі й України, у воєнний час допускається створення „надзвичайного суду”: „Винятковий суд або прискорений процес може бути встановлений тільки на час війни” (ч. 2, ст. 175 Конституції) [7, с. 440–442, 396–398, 718].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можемо зробити деякі узагальнення, що стосуються структури та функціонування судових систем деяких зарубіжних країн. В основних законах багатьох європейських країн закріплюється ієрархічна, як правило, триланкова структура судової системи: суди першого рівня – муніципальні, районні, повітові, дільничні суди, суди магістратів, суди графств, суди комун тощо; суди другого рівня – апеляційні, крайові, обласні суди тощо; суди третього рівня – верховні (високі або касаційні) суди.

У переважній більшості країн судові системи організовані таким чином, що для кожної інстанції утворені судові установи, до юрисдикції яких віднесено лише один із трьох видів проходження справ: розгляд справи по суті, перегляд у апеляційному порядку, або касаційному.

Література

1. Шишкін В.І. *Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і правові засади)* / В.І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
2. Москвич П.М. *Судові системи світу: класифікація й загальна характеристика* / П.М. Москвич // *Проблеми законності.* – 2008. – Вип. 96. – С. 202-209.
3. *Судебные системы западных государств.* – М. : Наука, 1991. – 240 с.
4. Назаров І. *Конституційні засади побудови судових систем країн Європейського Союзу* / І. Назаров // *Юридична Україна.* – 2008. – № 2. – С. 81-85.
5. Чиркин В. Е. *Конституционное право зарубежных стран* / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 1997. – С. 27.
6. *Конституции государств Европы / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л.А. Окунькова; [в 3 т].* – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – Т. 3. – С. 677-678.
7. *Конституции государств Европы / под общ. ред. и со вступ. ст. директора ИЗСП при Правительстве РФ Л.А. Окунькова; [в 3 т].* – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – Т. 2. – С. 440-442, 396-398, 718.
8. Колоколов Н.А. *Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве* / Н.А. Колоколов, С.Г. Павликов. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 131.
9. *Судебные системы европейских стран: справочник* / [пер. с фр. Д.И. Васильева и с англ. О. Ю. Кобякова]. – М.: Междунар. отношения, 2002. – С. 11.
10. Прилуцький С.В. *Судова система Республіки Польща* / С.В. Прилуцький // *Бюлетень Міністерства юстиції України.* – 2004. – № 6 (32). – С. 54.